

ISSN 2367-7031 / www.piron.culturecenter-su.org

БРОЙ # 14 / 2017 / КОНТЕКСТ И КОНТЕКСТУАЛИЗАЦИИ

URL: http://piron.culturecenter-su.org/wp-content/uploads/2017/05/Alexander-Kiossev_Intro.pdf

Възможна ли е теория на контекста?

Уводни думи

Александър Къосев

Александър Къосев е професор по културна история на модерната епоха, директор на Културния център на СУ и главен редактор на електронното списание „Пирон“. Неговите изследователски интереси са в сферата на проучването на четенето, културната история на комунистическия тоталитаризъм и автобиографичните изследвания. Публикувал е няколко книги и е редактирал многобройни колективни научни сборници на английски, немски и български език. Негови статии са преведени на английски, немски, френски, холандски, украински, чешки, полски, румънски и македонски. Адрес за връзка: akiossev@gmail.com

Да започнем отдалече – от една от възможните генеалогии на понятието контекст. Можем да кръстим това начало „за възникването на реконструкцията (на контекста) от духа на интерпретацията“. През 1903 г. Дилтай пише:

...изправяме се срещу въпроса за научното познание на отделния индивид, а и по-общо – за познанието на големите форми на сингуларна човешка екзистенция. Възможно ли е тук познание и какви средства имаме да го постигнем?... Цялата филологическа и историческа наука почива на тази предпоставка, че съчувствието-разбиране на единичното може да бъде издигнато до равнище на обективност.

Това е известна херменевтична програма, която схваща интерпретацията като „дисциплинирано разбиране“ и се опитва да я превърне в аналог на научния метод от картезиански тип. Но тя е „метод“ за познание на единичното със следните съставки:

- Процес на дисциплинирано разбиране на индивидуалното (по подразбиране схващано като цялост) с процедурите на херменевтичния кръг; разбиране на частта през цялото, разбиране на цялото през частта.
- Дисциплинираното разбиране обаче от своя страна изисква предварителни процедури: изясняване на неясноти, лакуни, пропуски, амбивалентности, чужди вставки;
- Последното е свързано с възстановяване на онзи външен на цялото непосредствен контекст, в който индивидуалното е значело нещо определено, а пропуските не са били пропуски, защото са се подразбирали, а по-късно появилите се двусмислености тогава не са били такива.

Ето как **интерпретацията винаги се оказва сдвоена с реконструкция**. Според своята латинска етимология контекстът е онази първична среда-свързаност, в която текстът е втъкан. Но самият текст също е плетка, свързаност: между двете плетки няма абсолютна граница, а текстът предполага контекст и естествено се изяснява от своя контекст.

Тук стигаме обаче до изначалното противоречие в херменевтичното понятие за контекст: сингуларното, което трябва да бъде разбрано (текстът, единичният факт, събитието, индивида и пр.), е неотделимо вплетено в нещо несингуларно, което го надскача – конкретното има контекстуален хоризонт с надконкретна значимост. От своя страна обаче тази отвъд- и надсингуларност не е някакъв общ закон, принцип, максима,

закономерност, понятие, идеален тип или нещо такова, под която дедуктивно да бъдат подведени сингуларностите. Погледнат от друга перспектива, контекстът е отново нещо уникално и сингуларно, той съществува като значеща среда само спрямо този текст (факт, събитие, индивид, сингуларност и пр.). Хоризонтът никога не е хоризонт въобще: той се разкрива като релевантен само спрямо определена сингуларна гледна точка, от която бива наблюдаван, и от своя страна прави тази гледна точка възможна; и от своя страна участва в придаването и определянето на нейния смисъл, в цялата му индивидуалност и уникалност. Оттук следват изначални парадокси: напрежение сингуларност – надсингуларност и неяснота къде свършва текстът и къде започва контекста.

* * *

Да напуснем пределите на философската херменевтика и да видим как е другаде. В езикознанието традиционно се твърди, че всеки лингвистичен израз има непосредствен контекст – това е изреченската и надизреченска среда, в която изразът значи онова, което значи. Още тук възниква проблем – изречението ли играе ролята на такъв определящ контекст, или нещо по-голямо? – параграфът, текстът....? Но текстът е поместен от своя страна в извънтекстова среда, която е условие за неговия смисъл – той значи е в отношение с практическата, всекидневна и историческа действителност, в отношение с други текстове и пр. По-късно дискурсът, (тук няма да обясняваме как се появява това понятие) ще отмени ясната граница между „текст“ и „действителност“ и реалността извън текста също ще се окаже, че е построена като семиотична среда: семиозисът на текста продължава във „външния“ семиозис, така отпада проблемът с границите. Оттук ще се породи и понятието на Дерида „текстуалност“, което погрешно и враждебно ще бъде разбрано като „няма нищо извън текста“.

Вместо да разреши парадоксите, това продължава да поражда трудни въпроси:

- как да определим границите между текст и контекст дори ако тази граница е относителна;
- как да определим границите на *релевантния* контекст. Къде свършва онова, в което нещо значи нещо определено? Можем ли да определим кое е релевантен и кое е ирелеватнен контекст? А ирелеватният контекст от своя страна заслужава ли името „контекст“?

- Можем ли да затворим по някакъв начин тези относителни гранични области, така че да наситим контекста, да го определим веднъж завинаги, да кажем – ето, това е именно релевантната смислова среда, в която това послание (индивид, факт, текст, сингуларност) значи точно определено нещо?

* * *

От прагматическа перспектива проблемът се формулира чрез други понятия. През тях контекстът е видян като комуникативна ситуация и това ражда проблема за индексалността (деиксиите, шифтерите). Става дума за определяне значението на такива знаци от типа на „Аз, ти, ние, вие, тук, сега и пр.“; тези индексалии сменят значенията си в различни контексти-комуникативни ситуации. Как да определим кога те придобиват твърди и еднозначни значения, възможно ли е принципно това? Отново се раждат поредица от трудни въпроси:

- Наново се поражда проблемът с границите – този път на комуникативната ситуация. Къде свършва тя; къде са границите на „тук и сега“, оформящи пространство на производство и консумация, изпращане и приемане на послания?
- Едно писмено съобщение по принцип е възможно да бъде възпроизведено в други комуникативни ситуации, които не съвпадат с изначалната, в която е било породено – те контекст ли са?
- В самото писмено съобщение може да се моделира „вътрешна“ или въображаема комуникативна ситуация – как се смесват реалната и въображаемата ситуация на общуване, има ли въобще възможност те е да бъдат разделени? Тук веднага идват на ум лесни примери, да кажем от възрожденската литература: когато Чинтулов пише „Да викнем всинца с глас голям по целия Коджа Балкан“ нещата с комуникативното пространство изглеждат ясни, но така ли е, когато г-н Фратю произнася прочутата „реч“ „Въздухът трепери!“ в „Чичовци“? В единия случай индексалиите „тук и сега“ означават „Балкана“ и „дойде време“, те еднозначно се определят от визионерския възрожденски хронотоп; в другия обаче той е удвоен със своите битово-комични двойници – Фратю се е качил на една скала до селцето Бяла

Черква, на която иронично и викат „Волът“, от там говори той, на една публика от пияндета... (а да не забравяме, че всичко това има и реален получател – слушател на чинтуловата песен в конкретна ситуация или читател на Вазовата повест в друга конкретна ситуация). Така става ясно, че един и същи комуникативен акт се реализира в различни хроно-пространства (и в допълнение сам създава въображаеми такива), простира се до различни граници – и затова в него могат да се крият много послания, много публики, реални и въображаеми, много комуникативни ситуации. Друг лесен пример, който идва на ум за илюстрация, е с холивудските детски филми, които са маркетинговото адресирани не само към детската публика, а и към родителите, които са заедно с нея: те отправят към два несъвпадащи и взаимно непрозрачни биографични контекста от личния опит на зрителите.

- Не по-лесен е проблемът с цитатите, алюзиите, референциите. Те „тук и сега“ ли са? В коя комуникативна ситуация участват – тази, която цитира, или тази, която е цитирана? И отвъд цитатността – вътре във всяка ситуация има видими и невидими връзки с траещи културни репертоари, с устойчиви, надситуационни дискурси, с повтарящи се категории и клишета, с известни дебати и аргументи. Ситуацията винаги е културно-цитатно отворена, в нея нахлува културна памет с множество пластове, разни отвъд-ситуационни хоризонти.

* * *

Различните теории на фокалността и перспективата пораждаат други проблеми. Дали общуващите, притежаващи по дефиниция различни гледни точки и различна поместеност в контекста, участват в „една и съща“ комуникативната ситуация? От понятието на Бахтин „вънпоставеност“ (внезаходимость) логично следва, че ситуацията никога не е идентична за различните участниците в нея. От своите специфични перспективи те не я виждат и разбират по еднакъв начин – нито нейното съдържание, нито нейните залози, нито нейните граници; тя винаги се разкрива различно на различните гледни точки. Най-лесният пример е разговорът между двама, при който докато си говорят, единият вижда неща зад гърба на другия, което първият не вижда – и обратно.

Така смислотворящата среда за посланията и разменените реплики не е идентична; двамата съществуват сякаш „тук и сега“ заедно, но едновременно с това с в различни „ситуации“. (Традиционният комически пример, използван в множество карикатури – двама души, които водят някакъв привидно равноправен разговор, разменят мисли и аргументи, но зад гърба на единия има човек с вдигнат меч, който единият събеседник не вижда и не знае, а другият вижда и знае, че мечът всеки момент ще се стовари на главата на човека срещу него. Знаейки за непосредствената опасност, вторият събеседник съобразява думите и аргументите си с тази заплаха, той строи своите смисли съобразно контекст, който човекът срещу него не подозира. Дватама в една и съща ситуация ли се намират? А разказвачът или карикатуристът (типичен случай на вънпоставеност) в същата комуникативна ситуация ли е с тях, своите герои, след като е „всевиждащ“?)

* * *

Съществува и проблем с онези съставки на ситуацията, които са в сферата на културното несъзнавано. Такива са очевидностите на всекидневните разговори и ситуации, изследвани от етнометодологията, които са невидими за участниците – и стават видими за тях едва при криза и разпад на самата ситуация. Но ако са очевидни, несъзнавани и в този смисъл невидими – тогава участват ли в нея, част ли са от контекста? Ако отговорим положително, ни чака друг въпрос – по еднакъв начин участва „културното несъзнавано“ (навици, автоматизми, културни стереотипи, които не осъзнаваме и пр.) наред с видимите и достъпни за осъзнаване съставки на ситуацията?

* * *

Нека накрая подчертаем още веднъж най-важния проблем – този на реитерацията, принципната повтораемост-цитатност на всеки знак. Както посочва Дерида, в самото понятие за знак се съдържа това, че той е възпроизводим в различни ситуации, т.е. знакът е надситуационен, иначе не би бил знак. С това знаците и всяка семиотична дейност вписват своята най-важна конституента, отсъствието, във всяка ситуация. Отсъствията пронизват всеки присъстващ контекст на тяхната употреба: те по дефиниция са нещо, което стои в ситуацията, стоят заради нещо отсъстващо. Дерида демонстрира, че чрез тази структура на знака, в самото понятие за текст е вписана и възможността за

принципната му разбираемост и тогава, когато непосредствената ситуация на неговото производство вече е отминала, а авторът му го няма или е мъртъв. Един текст е текст тогава, когато въпреки смъртта на автора си и въпреки че ситуацията на неговото пораждаване е безвъзвратно отминала, той все пак може да бъде четен, има разбираемо послание. Това е много силно и важно твърдение: текстът е текст, доколкото е разбираем и извън породилия го „релевантен контекст“, при отсъствие на автор, получател и референт, отвъд индексалиите – иначе не би бил текст. Така че отсъствието, отвъдситуационността (и техният радикален предел – отвъдситуационността) е принципно, структурно условие за възможност за всяка знакова дейност, за всеки текст и всяка разбираемост/неразбираемост на знаци и текстове. Ето защо и понятието контекст, от гледна точка на Дерида, не може да има добра теоретична дефиниция – смисловата среда на едно конкретно нещо не може да се насити и затвори, определянето на значещия контекст никога не може да бъде абсолютно гарантирано веднъж за винаги. Не е възможно да кажем за някой текст (или факт, сингуларност) – ето, това е неговият единствен релевантен контекст и нищо друго не е. Поради тази принципна неопределеност понятието според Дерида е белязано с първична теоретична недостатъчност.

* * *

Нека, помнейки горното, да преминем сега и отвъд семиотичните микроситуации и да се насочим към макроконтекстите. За започнем с историографията в една от нейните най-традиционни процедури: историческото определяне и реконструкция на контекста, нещо, което традиционно прави обективният и обективиращ метапоглед на историка.

Обикновено се смята, че историческият контекст – това е среда от смислови и отвъдсмислови (причинно-следствени, обективно-влиязещ) връзки, която обяснява/прави разбираем някакъв исторически факт. Тук, както не е трудно да се види, се смесват онова, което е било значещо за участниците в тяхната практическа и комуникативна ситуация, с онова, което не непременно е било значещо за тях, защото те не са го виждали и не са го знаели, не са си давали сметка за него, но то въпреки това е определяло обективно, „отвън“ техните действия. Така контекстът се дефинира едновременно херменевтично и позитивистки като някакъв странен хибрид, но това не е най-големият проблем. Най-

големият проблем е коя е онази гарантирана гледна точка, която определя какво е релевантният контекст и какво – не, при положение че той надскача релеванното за участниците в комуникативната ситуация. И кое именно гарантира нейната „обективност“. Тук вънпоставеността и традиционните експертни исторически процедури – изчерпателното проучване и съпоставка на източниците, хипотезата, доказателствата, анализът, обобщението, което се приема от критическата научна общност от историци-експерти – често се смесва с окончателната и единствена истинност, а връзките и релеванностите, които този обективиращ поглед реконструира – с единствената и окончателната мрежа от фактори, които определят значението на един исторически факт. Така категориите на езика на научния анализ и процедурите, приети за валидни в експертната научна общност, се онтологизират – от инструмент на анализа се превръщат в категории на самата реалност. Тоест, имаме случай на типично знание-власт, при което вънпоставената позитивистка знаниева позиция (тоест, позицията на историка) се смята за гарантирано истинна. Тя играе изкуствено ролята на последна инстанция, която определя единственото значение на факта в неговия единствено значим исторически контекст. Това е било опровергавано много пъти от различни епистемологични позиции, тук няма да се спирам върху тях.

* * *

Други дисциплини имат съвсем други несгоди с понятието „контекст“. В някакъв смисъл огледален е случаят с опитите на философията и на класическото литературознание да постулират своите индивидуални изследователски обекти, които са „отвъд контекста“ – тук говорим за така наречените „класически произведения“. Както е известно в самата дефиниция за „класическо“ е залегнала идеята за отвъдконтекстуалност; за Хегел класическото е самодостатъчно, самопокоящо се и самотълкуващо се – тоест, то е чистата разбираемост отвъд всички тук и сега. „Класическо“ е онова, което устоява отвъд конкретните ситуационни и исторически обстоятелства: този начин на мислене се популяризира и утвърждава в хуманитарните науки по разни начини, превръща се в дисциплинарен предразсъдък – например в определението на Сент Бъов, че „класикът е съвременник на всички исторически епохи“, продължено от далеч по-софистицираното

определение на Гадамер¹ или в определението на Уелек и Уорън за творба – идеалната нормативна структура, която има разни случайни и индивидуални реализации.

Подобни възгледи са критикувани от рецептивната естетика, а след това почти отхвърлени от прагматическия и от антропологическия обрат в хуманитарните изследвания. Те се отказват радикално от идеята за някакъв идеален, отвъдситуационен комуникативен медиум на традицията, осигуряващ трансконтекстуалност: всъщност реализацията на всяко „класическо произведение“ е винаги контекстуална, тя не съществува извън поредица от исторически хоризонти, където първоначално произвежда скандал и естетическа революция, а след това постепенно унифицира и автоматизира вкусовете на историческите публики; то сякаш не съществува и отвъд конкретните микроситуации на индивидуални употреби на произведението в индивидуални микроконтексти.

Тоест, феноменът на класическото и на идеалната творба, според сега разпространените научни моди, не отменя контекстуализациите, а само ги умножава. Това умножаване може да бъде в категориите на макроконтекста – да протегне контекстите в едно „дълго траене“ на своята *Wirkungsgeschichte* и естетически революции. Но то може да разпръсне контекстите между колективни публични норми и безброй от индивидуални конкретни употреби. „Класическото“ не е отвъд контекстите; то е възможност за попадане в нови и нови исторически контексти. Проблемът с понятието „контекст“ обаче е, че то се умножава до лоша безкрайност.

* * *

Горната двойственост между „макроконтекст“ и ситуативни употреби говори за една съвременна тенденция – всичко се свежда до ситуативни микроупотреби, микроконтексти, които се оказват *ultima ratio*. Модата на „контекстуализациите“, резултат на антропологическия и прагматически обрат, стига по този начин до другата крайност. Принципно справедлива критика към „трансконтекстуалността“ забравя за казаното от Деридида и отскача като махало, редуцирайки знаци и текстове до микроконтексти,

¹ Гадамер смята, че онова, което е класическо и извлечено от различията на нарастващото време и променящите се вкусове, и е достъпно по един непосредствен начин, то е съзнание за оставащото, трайното значение, което не може да бъде загубено, за независимото от всички нови контексти и исторически обстоятелства, независимо от всички критики.

ситуации и културни практики, така модни днес в антропологията, културните изследвания, социологията и микроисторията. Вече не се изследват идеални обекти (творби, артефакти, текстове, устойчиви културни продукти), а единствено техните микроконституенти – атомарни перформативи в безброй конкретни ситуации: всичко е събитие, а водеща мода е микроконтекстуализмът, микроскопската реконструкция на онова, което правят съвсем конкретни агенти в съвсем конкретни, обозрими смисловотворящи среди. Но така броят на самите ситуации нараства до лоша безкрайност, а хоризонтът на големите културни процеси, анонимната динамика на структурите и надличното определящо „дълго траене“ изчезват съвсем.

В антропологията и социологическите биографични изследвания се стига до парадокс, при който тази лоша безкрайност внезапно се редуцира до една-единствена ситуация. Оказва се, че последният и най-релевантен контекст, последната и определяща ситуация е тази... на самото изследване като културна и властова практика: антропологическият обрат „захвапва“ опашката си. Изследваният обект губи каквато и да е автономност и собствена устойчивост и изчезва, разтваря се в своите епистемологически условия – в практическата ситуация между изследвания и изследващия, която започва да играе ролята на *ultima ratio*.

Логиката, по която се стига дотук, е следната – значенията на практиките е известна най-добре на самите практикуващи, следователно устните интервюта с тях са най-сигурният път към това тези значения да бъдат реконструирани. Така и изследваните ще бъдат „овластени“ да говорят със собствените си гласове, без властови подмени, осъществени от външната гледна точка и от научния дискурс на изследователя. Но проблемите продължават – самата ситуация на интервюто е вече микровластова сцена, в която ученият влиза с авторитет и чрез класифициращия дискурс на знанието-власт, а от своя страна интервюираният знае това и реагира съответно на този център и език на властта, той строи отговорите си в съответствие с тях (тоест, конформно, имитативно или в съпротива, в подривна позиция и пр.) Следователно самото интервю от една страна е неизбежно (то е единствената възможност да се чуят „автентичните гласове“ на изследваните), но от друга – то е културно-властова практика, която непременно трябва да бъде рефлектирана и контролирана, за да може да роди значими научни резултати: ето как ситуацията на интервю се превръща в привилегирован, едва ли не единствен обект на

изследване и измества другите изследователски обекти. Това е особено видимо при т.нар. Life History Research, където традиционният биографичен обект на изследване – жизнените истории на интервюираните – постепенно се забравя и в центъра застава не анализ на съдържанието и формата на житейските разкази, а анализът на отношенията, властовите игри между разказващите и изследвателя: методологическата рефлексивност е унищожила обекта на изследване и го е подменила със собствения си последен и единствено релевантен микроконтекст.

* * *

Тези въвеждащи думи нямаха друга цел освен да въведат в принципните трудности (дали да не кажем апории?) на понятието контекст при употребата му в различни научни полета, така че те биха могли да спрат дотук. Все пак в заключение трябва да кажем, че независимо какви са трудностите, хуманитарните и социалните науки трудно биха минали без това понятие, внасящо със своята неопределеност принципна емпиричност във всяка теоретизация. Казано на битов език: с понятието „контекст“ – лошо, но без него –още по-лошо.